
MEGEMLEKEZÉS ÉS DOKUMENTUMOK

*Az idei nyáron sokan távoztak el,
akik valamilyen módon kötődtek
folyóiratunkhoz. Jelentőségüket korántsem
ezzel szeretnénk mérni, de
megrendülésünket ez is növeli.*

Június 10-én 82 évesen elhunyt **BERECZKY KÁLMÁN** bácsi, Keszthely díszpolgára, aki életéből rengeteget áldozott Szeghalmy Bálint (1889–1963) életművének feltárására és megismertetésére. Sajnos nem érthette meg, hogy új, bővített kiadásban megjelenésre váró könyvét a kezébe vehesse.

Kedves ismerőseinek küldött, visszatekintésre ösztönző leveléhez mellékelte önéletrajzából idézünk részleteket:

„Látom magam, amint szülővárosomban, Nagyváradon megtanulom az úri és egyenruha szabóságot. Körösi Csoma Sándort választva eszményképünknek, cserkészcsapatunknak az *Úttörők* előnevet adtuk. Mivel 1940-ben a román hatóságok az úttörőt *útrobantóra* fordították, csapatunk vezetői között engem is a kolozsvári hadbírótság Magyar utcai börtönébe hurcoltak. Onnan a magyar hadsereg bevonulásakor szabadultunk.

Katonai szolgálatom idején legalább nyolcszor mentett meg Teremtőnk a biztos haláltól, mikor harcoló alakulatom két tűz között hagyta rajomat. Később a németországi magyar katonakórház épülete körül bombák röpítették a villanydrótokra bajtársaink széttroncsolt tagjait. Teremtőnk kegyelméből én balkezem bénulásával úsztam meg a világháborút, melynek poklán át vezetett Egregyre, ahol mellém rendelte őrangyalnak életfogytig való oldalbordámat.

Rokkantan, anyagi fedezet nélkül, magamtehetetlenül kezdtük családi életünket. A járási tanács békekölcsön jegyzésére agitáló előadója belátta, hogy tőlünk nem kérni, hanem rajtunk segíteni kell, ezért közlekedési előadónak alkalmazott. Érdeklődésemmel fogva később népművelési előadó lettem. Ekkor kezdtük a keszthelyi járás 17 községében a művelődési otthonok, a könyvtárhálózat, az esti analfabéta tanfolyamok, a keskenyfilmes vándormozi még aggregátoros módon való üzemeltetésének szervezését, a Faluszínház előadásainak tájolását. A községek művészeti vezetőinek szakképzésére tanfolyamokat szerveztünk a Népművelési Intézet és a megyei népművelési osztály előadóinak bevonásával, tudományos ismeretterjesztő előadásainkat még karbidlámpa fényében tartottuk. Évente megrendeztük a művészeti csoportok versenyét. Időközben esti tagozaton elvégeztem a közgazdasági technikumot, emellett feleségemmel táncszereplők részére népviseleti öltözékeket varrtunk.

Az 1956-os forradalmat követő esztendőben állásomat felmondták azzal az indokkal, hogy abban a pozícióban sokat árthatok a Kádár rendszernek. Kétségbeejtő helyzetünkben feleségem felvállalta a város valamennyi szövetkezeti fodrász üzletének takarítását, amit gyermekeinkkel együtt végeztünk. Végre a Balatoni Nádgazdaságnak a forradalom üldözötteit segítő igazgatója alkalmazott raktárvezetőként.

Volt tanáraink biztatására ekkor kezdtem TIT előadói tevékenységemet, melyet 2000-ig megszakítás nélkül folytattam. 54 különböző vidéket bemutató előadásaim választékát kínáltam 899 alkalommal. Előadásaim diaanyagát egyéni, családi és részben általam vezetett csoportos kirándulások során készítettem, azok többsége a történelmi Magyarország jeles eseményeinek helyszínét, néprajzi és természeti értékeit mutatja be.

Népviseletet készítő tevékenységünk 1972-től a kalotaszegi bujka készítésére szakosodott. Összesen 500 népviseleti kabátkát készítettünk hazai és határon túli együttesek és egyéni megrendelők számára.

1984-ben 35-öd magammal megalakítottuk a Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület Körösi Csoma Sándor klubját, a káros szenvedélyek nélküli élet, a hazánk és a határon túli területek értékeinek megismertetése céljából. Vándorlásaim során megszereztem a TMK *Szülőföldem, az Egy népi kismesterség és a Műemlék* anyacéheinek Mester minősítésű oklevelét. Ez indított arra, hogy megírjam az *Egy újra felfedezett építőművész, Szeghalmy Bálint élete és életműve* című könyv kéziratát, amely a Hévízi Könyvtár 9. köteteként jelent meg 1996-ban. E könyv megjelenésének következménye, hogy Hévízen megépült Szeghalmy fél évszázada megtervezett protestáns temploma, valamint a Deggendorfban elhunyt építész hamvainak újratemetése a miskolci Deszkatemplom sírkertjében.

Drága párommal 82. évünk küszöbén immár 18 szerető családtagunkkal és baráti körünkkel körülvéve, betegségek súlyát viselve is boldogok vagyunk. Nem tudunk haraggal gondolni mindazokra, akik hosszú életünk során ártó szándékkal kereszteztek utunkat, mert Teremtőnk eszközei voltak életutunk módosításában.

Mi magunk, az emberi élet bibliai határán túl, minden este azzal a kéréssel hajtjuk álomra fejünket, hogy *Elég, Uram, míg reggelre kelve halljuk a Mindenható választát, hogy Elég neked az Én kegyelmem.*

*Június közepén – július elején néhány
napon belül halt meg az építészeti
közéletben végletesen különböző, de igen
jelentős szerepet betöltő öt építész: Vákár
Tibor, Perényi Imre, Polónyi Károly,
Kruppa István és Guzsik Tamás.*

PERÉNYI IMRE, Állami-díjas, Ybl-díjas építész, a Műegyetem volt rektora, a Városépítés Tanszék volt vezetője, számos szakkönyv szerzője nevét talán leginkább az 1951-es építészeti vita révén őrzi az emlékezet. A különös gondolatkonstrukciót, amelyet felállított a szovjet építési gyakorlat felülről vezérelt meghonosításának elméleti alátámasztására, minden negatív szerepe ellenére nem haszontalan tanulmányozni és végiggondolni a vitában ellenfélként vele szembeállított Major Máté érvelésével együtt.

Szemelvények Perényi Imre: *Nyugati dekadens áramlat a mai építészetben* című vitairatából:

„A múlt század végén az uralkodó osztály, a burzsoázia megteremtette a nagypolgárság művészeti stílusát, az eklekticizmust, illetve később a szecessziót. A szecesszió a történelmi stílusokat megtagadó új építészeti irányzat volt, amely megsemmisítette az építészet alapvető törvényeit, a funkciót, a szerkezet és a művészet harmóniáját, mert nem építészeti, hanem kétes művészi eszközökkel szétrombolta a tömeg, a sík, a ritmus, a harmónia fogalmait, ezáltal elkészítette az utat az új építészet, a haldokló kapitalizmus építésze felé. Az első világháború előtt és után a művészet különböző izmusai közepette született meg az, ami hivatott volt a bomlásnak induló kapitalizmus elfajzott, romlott izlésének kielégítésére, és amit új vagy modern építészetnek neveznek. Ez a modern építészeti irányzat ugyancsak a társadalmi viszonyok függvényeként, termékeként jeleltek, épp úgy, mint ahogy a festészetben, szobrászatban a futurizmus, kubizmus, dadaizmus, szürrealizmus vagy az irodalomban az egzisztencializmus stb. Az ultramodern »huszadik századbeli építészet« a »tisztá gépi formák« hirdetésével lépett fel. »A ház lakásgép!« – »A technika az új líraiság képviselője!« – »A geometria és az istenek egy trónuson ülnek« – hirdették az új vasbeton formalizmus »ideológusai.«

„Az új építészet irányzata – kozmopolita irányzat. Amikor a burzsoá művészet egész vonalán – beleértve az építészetet is –, megkezdtek a harcot a »rothadó akadémiizmus« megdöntéséért, letagadták a művészet évezredes múltját, kikiáltották a múltat és a nemzetek kulturális, művészi jelenét nem ismerő új világkultúrát, új világművészetet, az egyetlen »világépítészet« is. Vajon ez mit jelent? Hát létezhet világkultúra, világépítészet, mint olyan, önmagában? Nem, nem létezhet, mint ahogy nincs külön világkultúra a nemzetek kultúrájától elvonatkoztatva, hanem csak a nemzetek kultúrájának haladó kincseit egyesítő világkultúra van.”

„Mik az új építészet gyakorlati eredményei? Bizony nem sok mindennel dicsekedhet. Egyrészt a burzsoázia részére épített extravagáns villákat, üzletházakat, amelyek a biznisz jegyében születtek. Nem művészetről, hanem reklámról van itt szó, a környezettel nem törődve, különködésen és okvetlenül feltűnést keresésen van a hangsúly. A másik oldalon pedig folytatta a nyomortanyák, bérkaszányák építését. Még sivarabb eszközökkel, mint a fiatal kapitalizmus idejében, az uralkodó osztály követelményeit elégítette ki. A kapitalizmusban a termelés és a technika fejlődése a városi lakosság legszélesebb rétegeit juttatta egészségtelen, embertelen lakásvizonyok közé. A sűrűn és rendszertelenül beépített város a közlekedés csödjének fenyegető veszélyéhez vezetett.”

„A szovjet építészet megteremtette korunk nagy építészetét. Egységes városközpontok, egységesen beépített útvonalak, egységes tervek és elvek alapján létesülő városnegyedek és városok megépítésével a nagy építészet fogalmát mindaddig soha nem látott magasságra emelték.

A szovjet építészet egyik legfontosabb tulajdonsága az a törekvés, hogy a művészi kompozíciókat eszmei kifejezőerővel töltsék meg. Az eszmei tartalom jelentőségét a művé-

szetben – így többek között az építészetben is – több ízben párthatározatok is hangsúlyozták. Így például a sztálini gondoskodás mélységét feltáró moszkvai átépítési tervről szóló határozat – a legfontosabb városrendezési és építési intézkedések felsorolása mellett – azt a követelményt is kihangsúlyozza, hogy a főváros építésének és építészeti kialakításának teljes egészében vissza kell tükröznie a szocialista kor nagyságát és szépségét.”

„És ha a magyar építészeti múlt nem is olyan gazdag, mint például a Szovjetunió építészeti múltja, amely egészen különleges helyet foglal el a világ építészetének történetében, tagadhatatlan, hogy nekünk is van olyan építészeti múltunk, amely építőművészetünk fejlődésében elhanyagolhatatlan. Függetlenül születési adatoktól Pollack, Péchy, Hild a magyar építészet klasszikus hagyományainak képviselői, Ybl az eklekticizmus korának alkotója, és műveik, a Nemzeti Múzeum, a debreceni Nagytemplom, a Császárfürdő gyógyudvara vajon nem a magyar építészet klasszikus hagyományai-e? A gótikában, a barokkban vagy a magyar falu tornácos házaiban, kúriáiban, kastélyaiban vajon nem lelhető-e fel a több évszázadra visszanyúló magyar építészeti múlt?”

„Megkezdve a legkönnyörtelenebb harcot a dekadens irányzattal szemben, a legmesszebbmenően kell támogatnunk azok próbálkozásait, akik ettől az »építészeti« vonaltól el akarnak térni. Igyekezni kell minél alaposabban megismertetni velük az élenjáró tudomány, technika és művészet országának, a Szovjetunió építészeti elméletét és gyakorlatát. Csak ez lehet az egyetlen követendő út a magyar építészet fejlődése számára, amelyet a szovjet építészet jelöl ki, és ez pedig a szocialista-realista építőművészet útjának felismerése.

Legközelebbi feladataink tehát:

1. Tisztázni kell építészetünk elméleti kérdéseit. Nem szabad tűrni, hogy folyóirataink hasábjait használják fel az új építészet elméletének és gyakorlatának propagálására. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem adunk helyet a vitának, a kritikának, sőt kifejezetten rá kell mutatni az új építészet hibáira, és a lehető legjobban kell előmozdítani a termékeny, egészséges és parázs vita kialakulását, mert ennek döntő jelentősége van építészetünk fejlődésében.

2. Ki kell alakítani az építészeti kritikát. Jelentősebb építészeti alkotásokat az építőművészek és az ország dolgozói előtt kell kivitatni és alávetni a társadalmi bírálatnak.

3. Meg kell javítani, aktivizálni kell a Képző- és Iparművészek Szövetsége Építőművészeti Szakosztályának tevékenységét (A Magyar Építőművészek Szövetségét csak 1953-ban alakították újjá – szerk.), amelynek munkájában bátran kell megnyilvánulnia a kritika és önkritika szellemének, a kritikának főként az építőművészet terére való összpontosításával.

4. Rendet kell teremteni az építészeti oktatás és az építészeti továbbképzés területén. Nem lehet tűrni, hogy az egyes egyetemi professzorok a katedrát arra használják fel, hogy a jövő építészeit az új építészet elvei alapján tanítsák tervezni.

5. A szervezendő Mérnöki Továbbképző Intézet keretében, a tervező irodák továbbképző tanfolyamain keresztül,

a Képzőművészek Szövetségében meg kell szervezni a marx-izmus-leninizmus szemléletének megfelelően építészeink rendszeres átnevelését.

6. Biztosítani kell a tervező intézeteken belül a fiatal építészcaderek továbbfejlődését, meg kell adni számukra a lehetőséget felelős építészeti feladatok elvégzésére.

7. Fel kell tární és ki kell értékelni a magyar építőművészeti hagyományokat.

8. Folyóiratokban, könyvekben, előadásokban ismertetni és népszerűsíteni kell a Szovjetunió építészetének elméletét és gyakorlatát. Szükséges és üdvös volna, ha a magyar építőművészek egy csoportja még ebben az évben (a lengyel építészek példájára) ellátogathatna a Szovjetunióba a Szovjet Építészegyesület meghívásából. Ugyancsak szükséges és célszerű volna szovjet építészeti kiállítás rendezése Magyarországon, amelyen 2-3 nagy építőművész ismertetné a szovjet építőművészet mai állását.

9. Meg kell alakítani az építőművészet legfőbb tudományos fórumát: az Építészeti Akadémiát vagy a Tudományos Akadémia építőművészeti osztályát, amelynek célja többek között az építőművészeti szemlélet és az építéstörténet marxi-lenini szellemben való tanulmányozása, fejlesztése és terjesztése.

10. Ezen program betetőzéséül kíméletlen harcot kell folytatni az építőművészet egész területén a kozmopolita, nyugati behatolás ellen. Nem szabad tűrni egyetlen ennek jegyében tervezett alkotás felépítését sem, legyen az akár középület, akár ipari épület."

VÁKÁR TIBOR egész életében makacsul küzdött meggyőződése érvényesítéséért, aminek eredményeképpen, ahogy gyakran büszkélkedett vele, tizenegyszer távolították el különféle szakmai munkahelyeiről. De a folytonos szembenállást vállalva, többek között számos ma már országosan becsült műemlék lerombolástól történt megmentése is fűződik – többnyire nem köztudottan – a nevéhez. A Magyar Építőművészet 1984/3. számában megjelent írása, melyből részleteket közlünk, tevékenységének egy ilyen konfliktusokkal terhes időszakát eleveníti fel:

„A szovjet példát 15 évvel követve nálunk az ötvenes éveket a szocreál szelleme hatotta át. Azon évtized alatt nagy szellemi küzdelem folyt, vitatható és időálló épületek valósultak meg. Hazánkban a szocreál korszakban is voltak, akik a rájuk kényszerített formalizmus ellenére a magyar építészet e válságos idejében emberségükkel és tehetségükkel helytálltak.

Az új „stílussteremtés” idejére, 1950-1952-re esett a hároméves terv, mely a tervgazdaság kezdő szakasza volt. A terv végrehajtásának mérnök irányítóit a Városépítési Tervező Iroda keretében szervezték meg. Olyan, gyakorlatlaltal bíró mérnökökre volt itt szükség, akik szervezői és tervezői tapasztalattal, valamint a kivitelezés és a helyszíni tárgyalás képességeivel egyaránt rendelkeztek.

A minisztériumi hatáskör és az igazgatási irányítás szintjén 1949-1950-ben éle trehívott Tervfőmérnöki Testületnek négy kinevezett tagja volt: dr. Radnai Lóránt építészmérnök, Stráner Gyula mérnök, Visontai Miklós építészmérnök és jómagam, majd Hergár Viktor gépészmérnök és Soós Aladár építész-

mérnök. Egyetlen titkárnő-mindenessel: Örkényiné adminisztrátorral dolgoztunk hónapokon át. Később Ordódi György, Wellisch Győző és mások lettek munkatársaink.

A tervfőmérnökök feladata volt az ország iparosításának beindítása érdekében a bányavidékek és ipari góccok – úgynevezett súlyponti települések – lakóépületeinek helykijelölése, épülettípusainak kiválasztása, vizsgálatok, általános rendezési tervek, beépítési tervek készítése, útvonalak meghatározása, közművek felderítése és egyeztetése. Mindezek alapján a tervfeladat dokumentációjának elkészítése, a beruházó szervezettel és hatóságokkal történő egyeztetése, illetve a teljes értékű telepítés kialakításának irányítása és végrehajtása.

Lássuk, hogy 1950-ben milyen természetű volt a tervfőmérnöki feladatok irányítása: Radnai Lóránt építőművészi vénával és szakmai helytállással a romokból keltette életre Várpalotát, ahol a későklasszicista zsinagóga megmentése érdekében vándoriskolát tervezett mellé. Visontai Miklós Olaszországból tért haza és a hozott műgonddal tüzte ki a tatabányai bányatelepülés típusházainak (sávház, „bivaly”, kocka, pontház) alapjait és a sártengerből indította el a mai várost. Hergár Viktor Zircen az 1732-35-ben épült cisztercica barokk templomhoz bántó közelségbe telepítette az idegen szocreál sávépületeket. Stráner Gyula az emelkedő komlói terep rétegvonalainak figyelembevételével, szakszerű útvonalvezetéssel tájba illesztetten indította el Kökönyös fejlődését. Magam Miskolcon a Győri kapu utca-szélesítése érdekében Zöldy Emilnek már jóváhagyott és kitűzött 73+120 lakásos, szűkösre tervezett beépítésének útját (hajnalban) a vállalkozóval közösen 5-5 m-rel kiszélesítettük.

Számos nehézséggel kellett megküzdenünk különböző fórumokon. Egyszemélyi helytállással, úgy, hogy fél lábunk a börtönben volt. Egyszer sor került például arra, hogy Bebrits miniszter a Diósgyőri Vasgyárban (később Lenin Kohászati Művek) este elhangzott propagandabeszédét jelentették, s éjszakai tervezésem alapján reggel – a tervfőmérnöként szervezett Városképi és Műemléki Bizottságunk elfogadatasával – áthúztam a miniszter „bontási akaratát”; a miskolci Széchenyi utca „kiegyenesítése” nem történt meg, s a Déryné Nemzeti Színháznak az árkádosítás és kapcsolódó villamosvonal létesítése miatti lebontása elmaradt, portikusza változatlanul áll. Benkhard főosztályvezető akkor azonnal berendelt az ÉM-be, és – zárt ajtók mögött – egyetértő elismerését fejezte ki. Egy év múlva (a szokásos görömbölytapolcai vacsorán) a miniszter kezét nyújtotta: „Vákárnak volt igaza...”

A percesi vándoriskolát szocreál előírás szerint Jánossy György tervezte. Helykijelölését a meddőhányó síkjára erőltették, de még idejében sikerült egy ritkas kis erdő kies oldalára telepítenem, de ezért kis híján személyes szabadsággal fizettem. A félremagyarázott útvezetés és alapozás miatt a Tervhivatalnál egy évig húzódo vizsgálat folyt. Végül igazolódott a helykijelölés szakszerű és gazdaságos volta. Egyébként 1955 végén Lux László ex-miniszterhelyettes (meghalt 2002. márciusában – szerk.) elrendelte hármunk elzárását, mint a szocreál ellenfeleinek kiiktatását. De a XX. kongresszuson elhangzott hruscsovi beszéd után rám már nem került sor.

Miskolc, nagyságra az ország második, egyben a legbonyolultabb összetételű városa. Itt az egyetem, bánya, ipar, gyár, fürdő, sport és idegenforgalom, a tájszépség megóvásának gondjai mellett a történelmi múlt köveinek, műemlékeinek mentése szintén a tervfőmérnök személyes feladata volt. A

Herman Ottó Múzeummal karöltve alakult meg a Miskolc Városképi és Műemléki Munkaközösség, mely az ötvenes években több kezdeményezéssel komoly eredményeket ért el.

A Ruzsinfark fölötti terephajlatban telepített műszaki egyetem, a diósgyőri vasgyár, a hejői cementgyár létesítése folytán a szocialista fejlesztés változó követelményei miatt új és új problémák vetődtek fel. A Munkaközösség lelkes és áldozatos tagjainak erőfeszítései lehetővé tették a belváros műemlékeinek gondozását, a Városház tér tervpályázatát, elindították a Szinva patak befedésének gondolatát, megvalósították elsőként a patak vonalán a kerékpárutat és elhangzott a műemlékek megbecsüléséről szóló rádióinterjú. A kezdeményezések „öskorára” jellemző volt azonban, hogy az adást követő órában autóval egy „korifeus” kiszaladt Lillafüreden túlr a rádió irodájába, és azonnal letiltotta a sorozat második és harmadik sugárzását: „Nem engedhető meg, hogy X. Y. a múltat visszahozza!”

A diósgyőri vár széthordásának megakadályozása eredményes akció volt. A Műemléki Munkaközösség, a múzeumi szakemberek, építészek bevonásával saját erejéből megírta és kiadta 1954-ben a hazai első monográfiát *A diósgyőri vár* címmel. Egyben társadalmi mozgósítással, újságcikkek, kiállítások és előadások által elértek, hogy lezárják a vár területét. Avárban a további legettétést megtiltották, és a falak bontását, a kövek elszállítását megakadályozták. A vár hajdani megbecsülői azóta eltávoztak, dr. Zsadányi Guido, Miskolc város főelőadója a harcba belepusztult; neki és társainak köszönhető, hogy a vár áll.

Úgy tűnhet, mintha túlértékelném az akkori tetteket, melyek eredményeit most természetesnek tartják és a „meredek” politikai körülmények hőskorát hitetlenkedő gyanakvással övezik. Ezekből itt ízelítőt villantottam fel csak, az emlékek között tallózva...

Egy-két hírmondója maradt csupán a Madách téri, a Király, majd a Rumbach utcában dolgozott tervfőmérnököknek. Ők úttörők voltak s az *országépítés* ösvényeit taposták, kiknek pionír nyomdokain ma, szervezett irodák népes gárdája tolong.

POLÓNYI KÁROLY 1992-ben angolul, majd 2000-ben magyarul, *Építész-településtervező a periferiákon* címmel a Műszaki könyvkiadónál megjelent naplójából idézünk két részletet, a változatos és gazdag életmű és életút kezdetéről és végéről. A közben a „periferiákon”: Ghánában, Nigériában, Algériában, Etiópiában – és a Műegyetemen eltöltött évekről szóló részletes beszámolót mint fontos építészettörténeti dokumentumot ajánljuk végigolvasásra.

„A Balaton-környék fejlesztésének irányítására újraélesztették a Balatoni Intézöbizottságot. Az Építésügyi Minisztérium Farkas Tibort, aki az árvízkarok helyreállítását vezette, nevezte ki a Balaton-környék főépítészévé, a területi tervezés és az építés irányítására. Ebben a munkában segítette őt a BIB két főmérnöke. Én a déli part főmérnökségét csak három évre, és csak azzal a feltétellel vállaltam, hogy felajánlott fizetésemnek csak a kétharmadát fizessék. Ezzel legalább másodállás formájában iparterves maradhattam, így biztosíthattam a magam számára egy akkor kitűnően működő komplex tervező szervezet támogatását, és legalább három évig egy személyben játszhattam a kliens, a hatóság és a tervező szerepét. Az utóbbit minden elképzelhető szinten, a regionális tervezéstől a tervezői művezetésig.

A „déli part alkirálya”-ként kezdetben elég sportosan éltem. A hét hat napján kora tavasztól novemberig a földvári vitorlásklub mólójánál horgonyzó csillag-hajómon, gumimatracra, sátor alatt aludtam. Ha esett az eső vagy nagyon hideg volt, a gumimatracot bevitettem az öltözőbe. Rajztáblámat az egykori Fürdőigazgatóság tanácstermében állíthattam fel, amit akkor a községi tanács használt. Ha éppen üléseztek, a falhoz kellett támasztanom. Kaptam egy 350 cm³-es szolgálati motorkerékpárt és szabadjegyet a MAV minden vonalára. Ez igen jó megoldásnak bizonyult, hiszen a déli parton akkor még üdülési szezonban húszpercenként járt a vonat mindkét irányban. Egy év múlva már persze székházunk is volt Siófokon, titkárral és egy félnapos gépirónóval. Postabontáskor többnyire telefonon megkérdeztem a levél feladóját, mikor találkozunk a helyszínen, aztán a papirkosárba dobtam a levelet. Így nem sok iktatni való levelünk maradt. Ez nagyon hatásos ügyintézésnek bizonyult. Már csak azért is, mert a helyes döntés legkönnyebben a helyszínen születhet meg. És ott mindjárt ihattunk is rá egyet, aminek nagyobb súlya volt akkoriban, mint a gumibélyegzővel és iktatószámmal ellátott iratoknak. Legalábbis azon a történelmi borvidéken.”

„Az új pártok vezetői és a választott tisztségviselők többsége az ellenzéki mozgalmak hangadóiból vagy a szint váltott vörösökből állt mindenütt. Magam sohasem tartoztam egyikhez sem. Hisz nem drukkolhattam azért, hogy elsüllyedjen az a hajó, amelynek én is utasa vagyok, még akkor sem, ha tudtam, hogy a kormányos rossz irányba navigál. Mindig azt éreztem feladatomban, hogy hozzásegítek a kormányost ahhoz, hogy az adott pozícióból biztos kikötőbe vigye a hajó utasait. Azon igyekeztem, hogy analizáljam és megértsem az adott szituációt, és megvalósítható javaslatokat készítek a meglévő erőforrások optimális használatára. Általában sokkal könnyebb a hatalmi struktúra változása idején megtalálni a bürokrácia falán azokat a hézagokat, amelyek alkalmat kínálnak olyan akciókra, melyeket a bürokrácia teljes restaurációja esetén már nem tehetünk meg.

A mai piacra orientált, alkotmányos köztársaságban a területi tervezés hatásköre sokkal korlátozottabb, mint az egypártrendszer idején volt. Budapesten a határozathozatal mechanizmusát most a korábbi zöldellenzék alakította ki. Kétségtelen, a dunai vízi erőmű elleni tiltakozásaikkal hozzájárultak a kommunista rezsim megbuktatásához, de jelenlegi viselkedésük Szergej Szergejevics viselkedésére emlékeztet, aki egy orosz vicc szerint 1941-ben az erdőben csatlakozott a partizánokhoz, és még ma is robbantgatja a vasúti síneket. A mi szergejeink sem képesek észrevenni, hogy közben ők lettek az állomásfőnökök. Még mindig azt hiszik, hogy blokkolni kell a forgalmat a síneken. Ugyanakkor, másutt az országban, a Balatonon és általában vidéken – a közigazgatás struktúrájának osztódással való szaporodása és a tervezési jogkör szabályozásának hiánya miatt – majdnem akármi építhető majdnem akárhol.

Tudomásul kell venni, hogy az erőforrások optimalizálása érdekében az 1929-es gazdasági válság idején megfogalmazott jóléti állam eszméjét, a hatvanas évek etatizmusát felváltotta a decentralizáció, a privatizáció, amikor a privát szektor tulajdonképpen a multinacionális cégek részvénytulajdonosainak érdekeit jelenti. Ezért Budapest és környéke általános rendezési tervének mintájára – mely 1970-ben a tö-

meges lakásépítés és a közlekedéshálózat korszerűsítésének a központi költségvetés csatornáin keresztül finanszírozott akcióterve volt – ma sem sok értelme van az akkor kialakult játékszabályok szerint tervezni vagy tervet jóváhagyni. Ma arra kell összpontosítanunk, hogy hogyan okozhatunk legkevesebb kárt a környezetnek vagy a társadalomnak, mialatt minél többfajta lehetőséget kell nyitva hagyni a jövő számára. Eközben pedig a belső városrészek lakásállományának egyre gyorsuló leépülése és a műszaki infrastruktúra elavulása által megkövetelt kényszerintézkedéseket az egyes kerületek látványosan felértékelődő területeinek megújulásával kell egybehangolnunk.

Magyarország elvesztette keleti piacait, és rendkívül nehéz behatolnia a nyugati piacokra. Liska Tibor a piaccgazdaságot, mint a túlszabályozott gazdasági mechanizmus egy másik formáját magyarázta. A szabadkereskedelem szabályai csak azokban a versenyszabályokban érvényesek, amelyekben az öregedő bajnok még biztos lehet győzelmében. A diszkriminatív korlátozások miatt a magyar mezőgazdasági termékek nem kerülhetnek a német, a francia vagy az angol háztartások asztalaira, pedig – ha másért nem, még a klimatikus okok miatt is – sokkal jobb és olcsóbb termékeket kínálhatna. Így a perifériák részére alig marad más hátra, mint hogy olcsó munkaerejüket ajánlják a multinacionális vállalatoknak a posztipari civilizáció hajnalán.”

GUZSIK TAMÁS megdöbbenően váratlan és értelmetlen halála különösen nagy veszteség a Műegyetem minden jövőendő építészhallgatója számára, akik nem hallgathatják előadásait. A többször – utoljára idén – *az év oktatója* címet elnyert tanár Schulek, Foerk, Schoditsch és Rados professzorok munkájának folytatójaként tette az építészettörténetet a hallgatók számára élvezetes, kedvelt, a gyakorlatok során személyesen átélhető tantárggyá. Egész életét a tanításnak és kutatásnak szentelte. Érdeklődésének középpontjában a középkori örmény építészet és a pálos rend magyarországi építő tevékenysége álltak. Az utóbbi témában tanítványával, Fehérvári Rudolfal közösen készített korábbi összesítő leltárának új, alaposan kibővített kéziratát éppen sikerült befejeznie. Ebből idézzük (Rabb Péter szíves segítségével) a tartalomjegyzéket, hogy érzékelhető legyen a hiánypótló mű gazdagsága; bevezető és záró sorait és egy fejezetének egy részletét (a részletes utalások, lábjegyzetek nélkül):

Bevezetés

A magyarországi pálos rend építészetének alábbi értékelése és összefoglalása több évtizedes kutatómunka eredménye. Kiindulása, első lépése nem mentes az ifjúkori romantika elemeitől. 1961–1962-ben, boldog ifjú gimnazistaként kerültem kapcsolatba az északi Bükk – akkor még – szinte érintetlen részével, a szentléleki turistaház környékével és az itt álló pálos kolostorrommal. A szerelem tartós maradt.

Az elkövetkező másfél évtizedben minden nyarat szüleimmel együtt a romok közelében, a turistaházban töltöttünk. Így módom volt a romokat szinte kövenként megismerni, s a vele kapcsolatos furcsa legendákat is. Utóbbiak indítottak arra, hogy ennek a szerzetesrendnek az építészetét, művészetét alaposabban megismerjem.

Gimnáziumi művészettörténet-tanárom, Dr. M. Kiss Pál útmutatása nyomán kezdtem a pálosokkal foglalkozó irodalmat tanulmányozni, és meglepve tapasztaltam, hogy a pálos építészetéről semmilyen összefoglaló nem létezik. Ezt követően már az ország más területein is tudatosan kerestem föl a pálos romokat, rajzban, szövegben, fotókban rögzítve a tapasztalatokat.

Újabb lendületet jelentett, amikor 1977-től egyetemi hallgatóimmal, kollégáimmal tudatosan szerveztem kirándulásokat Szentlélek környékére. Ennek során egy hallgatóm, később munkatársam, Fehérvári Rudolf szintén beleszerelmesedett a romokba, s ettől kezdve éveken keresztül, immár módszeresen végeztük a pálos építészeti emlékek kutatását, dokumentálását. A mai Magyarország területén lévő valamennyi ismert vagy föltételezett pálos kolostorhelyet helyszínelünk, esetenként csak a topográfiai behatárolást pontosítva. A munkában nagy segítséget jelentett, hogy éppen a pálosok által legsűrűbben lakott területen, Veszprém megyében a múzeumigazgató, Dr. Kralovánszky Alán minden erővel támogatta a munkát, esetenként maga is részt vett a terep-bejárásokban. A másik fontos segítséget az jelentette, hogy a MTA Művészettörténeti Kutató Csoport 1975 és 1978 között három kötetben kiadta az egykori magyar pálos rendtartomány kolostorainak okleveles anyagát. A középkori forrásanyag elemzése, értelmezése a topográfiai munkában nélkülözhetetlen volt. Beszámolóim nyomán a MTA Építészettörténeti és Elméleti Bizottsága 1977. december 6-i ülésén megállapította, hogy a magyar pálos építészet földolgozása *a magyar építészettörténeti szakkutatás méltatlanul elfelejtett és elhanyagolt területe*. Ezt követően a BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet *Magyar építészettörténet* dokumentációja formájában Fehérvári Rudolf kollégámmal közösen közreadtuk a magyar középkori pálos kolostorok katalógusát.

A helyszíni, topográfiai munka lehetősége 1992-től számomra (egészségi okból) sajnos lezárult. De – hála a lelkes adatszolgáltatóknak – a dokumentációt az újabb kutatási eredményekkel sikerült bővíteni, aktualizálni. Bizom benne, hogy ennek a kiadványnak a jövőbeni fölhasználásával lesznek újabb lelkes és elkötelezett kutatók, akik folytatják ezt a munkát – esetenként az itt leírt megállapítások korrigálásával is. Úgy legyen!

4.1.2. Keresztúr (Szentkereszt)

A pécsihez hasonló körülmények között született meg a szervezett remeteség másik kezdeményezése is. 1245 körül Özséb esztergomi kanonok a Pilis hegység magányos remetét gyűjtötte össze a *Szántó fölötti hármas barlangnál*, majd 1250 körül létrejött első remete-házuk és templomuk. A pálos hagyomány ezt a Keresztúrnak nevezett telepet tekinti az ősi kolostornak, s a kegyes emlékezet Özsébet jelölte meg rendalapítónak.

Özséb kanonok (+ 1270) családi vonatkozásai kevésbé ismertek. Egyes szerzők tudni vélik, hogy a XIII. század első éveiben született nemesi családból. E személytörténeti megállapításoknak érdemleges bizonyítéka alig van, általában Gyöngyösi Gergely életrajzát szokták elfogadni. Mint esztergomi kanonok és jogban jártas ember 1245-46-ban figyelt föl az Esztergom környékén és a Pilis egyéb területein egyre

TARTALOMJEGYZÉK

1. Kutatás- és forrástörténet
 - 1.1. Szakirodalom
 - 1.1.1. Rendtörténeti forrásirodalom
 - 1.1.1.1. Gyöngyösi Gergely élete és munkássága
Inventarium, Vitae Fratrum, Gyöngyösi egyéb munkái
 - 1.1.1.2. Egyéb rendtörténeti források
 - 1.1.2. Társtudományi források
 - 1.2. Kutatástörténet
Rómer Flóris, Ádám Iván
 2. Rendtörténeti áttekintés
 3. A pálos építészet periodizációja (Magyarországon)
 4. A pálos építészet első szakasza: kialakulás, szükségleti építészet
 - 4.1. Az első kolostorok: független kezdeményezések
 - 4.1.1. Üröghegy (Szentjakab)
Bertalan püspök
Az alapítás időpontja
A „patacsi regula”
Topográfiai meghatározottság
A patacsi kolostor
Patacs és Ürög „agostonos” kapcsolatai
Az ürögi kolostor első periódusának építészeti értékelése
Az első jakabhegyi templom
A patrocínium (titulus)
 - 4.1.2. Keresztúr (Szentkereszt)
Özséb kanonok
Az alapítás körülményei
Topográfiai adatok
 - 4.1.3. Az első „nyolc” kolostor (Pál püspök vizitációja)
Pál veszprémi püspök
A vizitáció okmányai (a kutatás forrásai)
A látogatás jogi ellentmondásai
 - 4.1.3.1. Pál püspök látogatásának topográfiai vonatkozásai
Insula Pilup
Pál püspök útvonala
Kökút (Köveskút), Bakonyszentjakab, Idegysy, Badacsony, Elek és Örményes, Szakácsi
 - 4.1.3.2. A vizitáció bizonytalanságai és tanulságai
A látogatás következménye
Pál püspök útjának távolság-mutatója
A vizitáció értékelése
A „pálos címer”
 - 4.1.4. Királyi alapítások a XIII. században
Függés az egyházmegyétől
Szentlélek (Pillisszentlélek), Szentlászló (Kékes), Kalodva (Cladova, Románia), Újhely (Sátoraljaújhely)
 - 4.1.5. XIII. századi kolostorok az egri egyházmegyében
 - 4.1.6. Egyéb, korai alapítású kolostorok
 - 4.1.7. Összefoglalás: a XIII. századi kolostorok értékelése
A pálos kolostorok jogállása (XIII-XIV. sz.)
Kezdeti pálos építészet
Telepítés
Alaprajzi rendszer
 - 4.2. A szükségleti építészet elterjedése a XIV. században (nemesi alapítások)
 - 4.2.1. A kolostorok jogállása 1308 után
 - 4.2.2. A pálos rend elterjedése Veszprém és Zala megyék területén
Tálad (Pula), Szentmiklóskút (Vállus), Uzsaszentlélek (Lesenceistvánd), Enyere (Óhíd), Henye (Balatonhenye), Torna, Jenő (Túskevár)
 - 4.2.3. A rend elterjedése Somogy megyében (XIV. század)
Wetahida (Somogyvámos), Mindszent (Balatonszemes), Szentpál (Somogydöröcske), Gyöngyösi Gergely útvonala Somogy megyében, Szerdahely (Kaposzserdahely), Szentpéter (Pogányszentpéter), Kisbaté és Told (Karád)
 - 4.2.4. Egyéb nemesi alapítások a XIV. században (egri egyházmegye)
Regéc (Erdőhorváti), Középnémeti (Hernád-sziget), Ruzska (Göncruszka), Szenttrinitás és Sz. Katalin ispótlá
 - 4.2.5. A pálos kolostorok „alapítása”
 - 4.2.6. A XIV. századi pálos „szükségleti” építészet értékelése
 - 4.2.1. A kolostorok jogállása 1308 után
 5. A pálos építészet kiteljesedése (XIV. századi alapítások)
 - 5.1. Főúri és főpapi alapítások a XIV. század első felében
 - 5.1.1. Kegyúri alapítások az egri egyházmegyében
Diósgyőr, Dédes, Háromhegy, Felnémet, Lád, Újháza
 - 5.1.2. Kegyúri alapítások egyéb területeken
Elefánt, Gombaszög, Csáktornya,
 - 5.2. Királyi alapítások a XIV. század második felében
Bereg, Remete, Gönc, Boldogasszony kolostor
 - 5.3. Az „ál-háromhajós” templom típus (XIV. század)
Túskevár, Csatka, Nosztre, Máriavölgy
 - 5.4. Budaszentlőrinc, a rend főkolostora
 - 5.5. A XIV. századi pálos építészet értékelése
 6. Pálos építészet a XV. században
 - 6.1. Főúri alapítások
Toronyalja, Tokaj, Porva, Monyorókerék, Szalónak, Baumgart, Wondorf, Tisztaberek
 - 6.2. Más szerzetesrendektől átvett kolostorok
Dömös, Zsámbék, Csút, Fehéregyháza, Visegrád, Szentjobb
 - 6.3. Adalék a pálos gazdálkodás értékeléséhez
 7. Későgótikus „pálos” műhelyek
 - 7.1. Pálos építkezések és hatásuk a veszprémi egyházmegyében
Vázsony, Köveskút, Veszprém és Zala megyei parochiális egyházak, Somogy megyei parochiális egyházak
 - 7.2. Egyéb dunántúli példák
Nyugat-magyarországi parochiális egyházak
Jakabhegy, Ürög
Parochiális egyházak Baranya megyében
 - 7.3. Példák az egri egyházmegye területén
Dédes
Parochiális egyházak Borsod és Zemplén megyék területén
Parochiális egyházak Szatmár megyében
 - 7.4. Összefoglalás, értékelés
A későgótikus „pálos” műhelyek és hatásaik (táblázat)
- Összefoglalás
- Függelék
 - Bibliográfia
 - A magyarországi középkori pálos kolostorok katalógusa
Az emlékek ismertetése
A pálos kolostorok alapításának kronológiája

nagyobb számban jelenlévő remetékre, akik gyakran meglátogatták Esztergomban.

Idővel az esztergomi káptalani javadalmairól lemondva hozzákezdett a földrajzi környezetében lévő „törvényen kívüliek” megszervezéséhez. Ennek eredményeképpen 1246-tól élt a pilisi, keresztúri remete-közösség, s 1250 körül

elkészült az első kápolna és kolostor: *Szent a kereszt jegye rajta, Özséb keze klastromot épít Esztergom mellé, hegynek az orma fölé.*

Szintén a rendi hagyományból ismert, hogy Özséb 1250 körül találkozott Antal patacsi (ürögi) priorról, a két kezdeményezés így közösen folytatódott. 1262-1263-ban Rómá-

ban ill. Orvietóban (ott volt akkor a pápai udvar) járt, ahol – már mint az alakuló rend provinciális – a rend elfogadását szorgalmazta. Ismeretes ugyanis, hogy a Lateráni Zsinatot (1215) követően új szerzetesrendet kizárólag szentszéki hozzájárulással lehetett létrehozni. Ugyancsak gátló tényező volt, hogy néhány évvel korábban, 1256-ban IV. Sándor pápa (1254-1261) egyetlen szerzetesrendben egyesítette a korábbi, ágostoni szabály szerint élő remete-közösségeket, s működésüket a *Licet Ecclesiae* bullával erősítette meg. Arómai utat és az 1263-as vizitációt követően Ózséb 1270-ben halt meg Keresztúron, utódja az egyik tanítványa, Benedek lett.

A pilisi illetve keresztúri remeteség alapításának időpontja 1245 vagy 1246. Erdemes viszont fölfigyelni Ózséb egyik későbbi adatára. 1256-ban az esztergomi zsinaton *Eusebius prior provincialis Ord. S. Pauli primi Eremitae, magister Porse canonicus Strigoniensis, archidiaconus Nitriensis* szerepel. Ebből egyesek arra következtetnek, hogy Ózséb családi neve Porse volt. Pedig ez két külön személy: Ózséb 1256-ban már nem volt esztergomi kanonok, még kevésbé nyitrai főesperes. Ózséb mint provinciális írta alá magát – mintegy megelőlegezve tervezett rendje jóváhagyását. Ez jelzi a később megvalósult névválasztás gyökereit, s ki nem mondva körvonalazta a megalakulóban lévő rend távlati célkitűzéseit. Az elnevezés azonban még egy jó ideig nem ment át a köztudatba. 1308-ban a *Gentilis nuntius is Eremitae s. Crucis*-nak nevezi őket. XXII. János pápa (1316-1334) pedig a rend érdekében Magyarország püspökeihez 1327-ben írt levelében *fratres S. Pauli primi Eremitae, alias dicti de S. Cruce in Eremo* elnevezést használ. Végül 1367-ben V. Orbán pápa (1362-1370) *Ordo sancti Pauli primi heremite sub regula sancti Augustini* néven ratifikálta és approbálta a rendet. Ezzel megvalósult a Keresztúrt alapító Ózséb szándéka.

A keresztúri első kolostor lokalizálása nem megoldott, vele kapcsolatban számos kérdés és ellentmondás merült és merül föl. A keresztúri kolostor 1300 körül elvesztette a jelentőségét, amikor Lőrinc prior Budaszentlőrincre helyezte át a rend központját. Keresztúrról tudjuk, hogy 1471 körül Ambrus esztergomi prépost részben újjáépíttette, s a törökök 1526-ban földúlták. A XVIII. században a visszatelepülő pálosok a ciszterciek pilisi monostorának romjaiban vélték fölfedezni az egykori első telepüket. Az újonnan betelepült község *Pilisszentkereszt* neve is e félreértésre utal. A pilisi középkori romok és egyházi intézmények összekeverése még napjaink szakirodalmában sem ritka. Genthon István összeírása pl. a pilisszentkereszt rommezőt Ózséb kolostorával azonosítja, míg a ciszterciek egykori monostorának a helyét Pomáz-Nagykovácsi pusztán jelöli meg. A Pilisszentkereszt melletti rommező föltárásával a ciszterci monostor lokalizálása egyértelmű. A Pomáz-Pilisszentkereszt autóút mellett, Nagykovácsi pusztán a legutóbbi turista-térképek is romot jelölnek.

A Pilis-gerinc nyugati oldalán, a klastrompusztai turistaház mellett is van egy templom- és kolostorrom, melyet az egyik kutatás – feltételelesen – azonosított az első pilisi remetekolostorral, Keresztúrral illetve szinonimaként Insula Pilup kolostorával. A klastrompusztai ásatást vezető régész, Horváth István a romterületet egyértelműen Keresztúr kolostorának tartja, s elveti az Insula Pilup-pal való azonosságot. E sorok szerzője is osztja ezt a véleményt. Árva Vince pálos szerzetes kutatása szerint Keresztúr első kolostora és temploma a mai

Pilisszántó ó-temetőjében megtalált középkori kápolna volt, s az ott exhumált sírok között lehet a rendalapító Ózséb sírja is. Az építészeti maradványok alábbi bemutatásánál az utóbbi két változatot vesszük figyelembe.

A Kesztölc-Klastrompuszta területén található kolostorromot a korábbiakban többféle módon azonosították: részben a templomosok, részben a bencések monostorának tartották. Más esetben ciszterci monostornak jelzik, és Gertrúd királyné temetkezési helyének tartják. A harmadik kutatói csoport pálos kolostorként jegyzi, de ide helyezi az említett sírhelyet (anakronizmus!). A XIX. században még látható, de a XX. századra eltűnt romok helyén 1961-ben Méri István végzett föltárást.

A megye régészeti topográfiájának összeállítása során Horváth István újabb vizsgálatokat végzett a területen. Az Ózséb-féle első szervezés a *Szántó közelében lévő hármas barlangnál* történt. A romoktól keletre emelkedő Csévi szirteknél, 420-440 m magasságban ma is létezik a Legénybarlang, a Leánybarlang és a Bivak-barlang. A Horváth István által 1968-ban itt végzett kisebb ásatás nyomán a barlangok Árpád-kori lakottsága bizonyított.

Egy 1393-as birtokper irata alapján a kolostor birtokai (Kesztölc, Csév, Csaba határában) a Pilis-nyeregtől nyugatra feküdtek. Az 1289-ben említett *Ilewkeu*(Üllökő) elpusztult település helyét régészeti bejárással a Klastrompusztától északra lévő Kémény (korábban Üllökő) szikla aljában sikerült azonosítani.

Az 1978. október 7-én végzett terepbejárásunk és fölmérésünk során egy elhanyagolt, áttekinthetetlen, gazzal magasan benőtt romterületet találtunk. A fölmérés során kirajzolódott egy a XV. században átépített templom és a hozzá csatlakozó egyéb épületek alaprajza. A templomhajó belmérete (12,90 x 8,60 m) inkább a XV. században szokásos méreteknél felel meg. Ismeretes, hogy 1471-ben Ambrus prépost a templomot és a kolostort újjáépíttette. A jelenlegi állapot erre a periódusra utal. A támpillérek külső lábátán jellegzetes késő-gótikus profilok ismerhetők föl.

Árva Vince lokalizálása és kutatása szerint a keresztúri első kápolna és kolostor a mai Pilisszántó ó-temetőjében volt, ahol 1997-ben egy kisméretű (14 x 4 m alapterületű) kápolnát tártak föl. Ezt egy későbbi időpontban 18 m méretre bővítették, majd további 2-2 m széles bővítés nyomai kerültek elő (utóbbi átalakítást Árva 1398-ra teszi). A lokalizálás általa említett további pontjai: a Gyöngyösi által is említett forrás a Pilis-tető alatti Trézi-kúttal azonosítható, de a föltételezett kolostor területén másik (föltáratlan) forrás is van. A hármas barlangról a helybéli hagyomány azt tartja, hogy a *Pilis-csúcs pilisszántói közepén lévő Banya-lak helyén volt*. A közeli *köfűlkék* ennek a barlangrendszernek a maradványai lehetnek. A lokalizálás során Árva figyelmen kívül hagyta azt a topográfiai meghatározottságot, hogy az általa vizsgált terület a Pilis-nyereg keleti oldalán van, az egykori megyei és egyházmegyei határ „túloldalán” (Pilisi ispánság területén és a veszprémi egyházmegyében). Ez számos megoldatlan kérdést vet föl – lásd *Insula Pilup* tárgyalásánál.

4.1.3. Az első „nyolc” kolostor (Pál püspök vizitációja)
Ózséb 1262-1263-as római (orvietói) útja alkalmával kísérletet tett rendalapításának elfogadtatására. IV. Orbán pápa azonban a döntés előfeltételeként egyházlátogatást írt elő

annak megállapítására, hogy a már meglévő remeteközösségek alkalmasak-e (anyagilag, szellemileg) az ágostoni regula használatára. A látogatást a veszprémi püspöknek kellett elvégeznie. Ebből mindjárt következik, hogy az Özséb által már ismert pilisi és ürögi közösségbe kívánta integrálni az általa akkor már nyilván ismert bakonyi remete-telepeket.

II. Pál veszprémi püspököt, aki Pál veszprémi prépost nagybátyja lehetett, a pálosok krónikásai a Balogh nb. Széchy család tagjának mondják: *de genere comitum de Zéch*. Pauler a Tétény nemzetséghez sorolja. Ide kívánczik egy néphagyomány említése is, a Veszprém megyei Sáska község közelében az egyik érdekes sziklaalakzatot *küembernek* hívják és tavasszal így köszöntik: *Dicsértessék Csáki Pál, nyílik-e a hóvirág?* A helyi hagyomány ebben a köszöntésben az 1263-ban ott járt püspök emlékét véli tudni: a falu határában van az összeírásban szereplő Szentjakab kolostor. Anélkül, hogy ennek a hagyománynak különösebb jelentőséget tulajdonítsunk, általában föl kell hívni a figyelmet a hagyományok és a népi tudat rendkívüli szívósságára és nyílt vagy rejtett valóságtartalmára. Pál püspök 1262-1275 között volt királyi alkancellár és veszprémi püspök, 1263-1270 között pedig királynéi kancellár.

Pál püspök vizitációs okmánya tekinthető a pálos renddel kapcsolatos első írásbeli megnyilvánulásnak, s a legkorábbi hiteles rendtörténeti dokumentumnak, afféle születési anyakönyvi kivonatnak vagy keresztlevélnek, ugyanakkor az első kolostorok topográfiai kutatásában is nélkülözhetetlen.

Az iratnak több változata maradt fenn átiratokban. Ezek lényegüket tekintve nem térnek el egymástól, s a bennük szereplő helymeghatározások is többé-kevésbé egyértelműek. Az okmány kultúrtörténeti jelentőségén túl figyelemre méltó a vizitáció lefolyásának sorrendje, az első kolostorok felsorolásának topográfiai rendje. A sorrend ugyanis valamennyi átiratban megegyezik, tehát azonos lehet az eredetivel. A felsorolásban semmilyen szabályosság nincs, ellenben nagyjából topográfiai egymásutánosság figyelhető meg. Így föl kell tételeznünk, hogy ez a sorrend megfelel az 1263-as látogatás sorrendjének. A továbbiakban ennek alapján próbáljuk meg magának a vizitációnak a rekonstrukcióját. Ez egyben adalékokkal, bizonyítékokkal is szolgál az egyes kolostorok lokalizálásához, s részben Veszprém, Zala és Somogy megyék középkori útviszonyaihoz.

Az 1263-as jegyzőkönyv egyik pontja szerint minden eremitoriumnak kellett 2-2 embert küldeni az egyházmegyei zsinatra. A szabályzat egy nyilván már korábbi gyakorlatot szentesített. Erre mutat Özséb 1256-os jelenléte az esztergomi zsinaton. Aláírása mutatja, hogy nem esztergomi kanonok minőségében, hanem rendje küldöttként. Ez azt jelenti, hogy Özséb keresztúri kolostora az esztergomi egyházmegyeében feküdt. Ennek a látszólag lényegtelen mozzanatnak a továbbiakban nagy jelentősége lesz. Ugyanis az első kolostorok összeírása és látogatása csak a veszprémi egyházmegyeében történt. Így sem a Pécs-környéki, sem a Zemplén megyei, sem a bükk (egri egyházmegye) – ekkor már biztosan létezett – remeteközösségeket nem érintette. Bár Pál püspök 1263-ban, a látogatás idején országos méltóságot viselt, vizitációs jegyzőkönyve kihangsúlyozza, hogy megbízatását csak *in nostra diocesi* gyakorolta. Az intézkedésben némi ellentmondás rejlik:

– Ha Özséb rendalapítási kérelmére a pápa a már működő kolostorok életét kívánta fölülvizsgálatni, akkor ez miért csak egyetlen egyházmegyeében történt meg?

– Özsébnek föltétlenül kellett tudnia a Mecsekben működő remeteközösségről. A *Patacsi Regula* 1252-es átírását meg kellett előznie Antal és Özséb találkozásának 1250 körül. A regula pécsi fölújításának, megerősítésének talán éppen ez a látogatás az egyik kiváltó oka (a másik a püspök személyének változása lehet).

– Miért a veszprémi püspököt jelölték ki *in nostra diocesi* vizsgálatra, ha Özséb kolostora az esztergomi egyházmegyeében feküdt?

Az egyetlen elfogadható magyarázatot az 1263-ban már létezett kolostorok száma adja: ezek legtöbbször a veszprémi egyházmegyeében volt, így Özséb leendő provinciáját gyakorlatilag a veszprémi egyházmegyeéhez tartozott kolostorok alkothatták.

4.1.3.1. Pál püspök látogatásának topográfiai vonatkozásai
A látogatás első állomása a szakirodalomban oly sokat vitatott *Insula Pilup*. Ádám Iván Csáktornya közelébe, Kisbán Emil a Bakonyba helyezi. A továbbiakban ilyen néven kolostor nem szerepelt a pálos nyilvántartásban. Pál püspök összeírásán kívül mindössze egyszer, 1291-ben fordul elő a neve Gyöngyösi rendtörténetében. Más helyen Gyöngyösi maga is általános helymegjelölésként (*Insula Pilis* = Pilis sziget, Pilis hegység) használja. A legújabb történeti szakkutatás az *Insula Pilup* kérdését úgy oldotta föl, hogy azt általános helymegjelölésre használt, de rontott névalaknak tartja (*Pilup* = Pilis), s az összeírásban első helyen említett *Insula Pilup Sanctae Helenae*-t Özséb keresztúri monostorával azonosította. E föloldásban alkalmazták a két különböző titulus (Szent Kereszt, Szent Ilona) tartalmi azonosítását is: tudniillik hogy Szent Ilona császárnő találta meg a keresztfát, s így ő lett a Szent Kereszt „első szentje”. Az azonosításban az egyházmegyei hovatartozást is föloldották úgy, hogy Özséb – esztergomi kanonok létre – első kolostorát a veszprémi egyházmegye területén hozta létre (a legtöbb pilisi település a veszprémi egyházmegyeéhez tartozott). Itt kell visszautalnunk a korábban elmondottakra illetve a kételyekre:

– Ha Özséb kolostora (Keresztúr = *Insula Pilup*) a veszprémi egyházmegyeéhez tartozott, akkor miért jelent meg az 1256-os esztergomi zsinaton Özséb, mint *prior provincialis O.S.P.P.H.*?

– Gyöngyösi Gergely az 1291-es évnél közli Benedek veszprémi püspök iratát, mely a pilisi kolostorokról szól. *Item nomina locorum sunt haec: in Pilisio ecclesiae S. Crucis, S. Ladislai in Kekes, Insula Pilup etc.* Ebben együtt szerepel Keresztúr és *Insula Pilup*, mint egyidőben létezett két külön kolostor.

– A pilisszentkereszt kolostor helyét illetően figyelembe kell venni azt az 1393-ból származó oklevelet, mely az esztergomi káptalan és a „Pilisszántó melletti” szentkereszt pálosok egy vitatott birtokterületének kettéválasztásával foglalkozik, amely említi a Kesztlőcrlől a kolostorhoz vezető utat.

A felsorolt adatok ismeretében a korábbi lokalizálást módosítani kell az alábbiak szerint:

– *Insula Pilup* és S. Crux (Keresztúr) nem lehet ugyanazon kolostor kétféle névalakja, hiszen a XIII. században még egyszerre említik őket.

– Keresztúr nem tartozott a veszprémi egyházmegyéhez (ezért nem írta össze Pál püspök), tehát helyileg is a Pilis-nyereg nyugati oldalán kell keresni.

– Insula Pilup viszont a Pilis-nyeregtől keletre, tehát a veszprémi egyházmegyében kellett, hogy álljon. Rövid életű kolostor lehetett, különösebb javadalmak és birtokok nélkül (ellentétben Keresztúrral), mert az említett 1291-es összeírást követően nem említik, s más kolostorokra átszármazott birtokai sem ismertek.

Eszerint a föltételezett lokalizálás:

– Keresztúr (Szentkereszt) kolostora, Özséb első alapítása a mai Kesztölc melletti Klastrompusztán föltárt romokkal azonos, a Pilis-nyeregtől nyugatra, Esztergom megye (és egyházmegye) területén feküdt. Keletre tőle, a Klastromi szirtek lábánál lévő barlangok őrzik a rendi hagyomány hármas barlanglakását. A romterület ma látható későgótikus részletei (szentély, lábzetek, kötőredékek) megfelelnek az Ambrus prépost által kezdeményezett 1471-es átépítés formakincsének.

– Insula Pilup kolostorát – föltételeesen – azonosítjuk azzal a nyomokban és a hagyományban követhető kisebb kolostorhellyel, mely a Pomáz-Pilisszentkereszt autópályán északi oldalán, Nagykovácsi-pusztánál, egy kis domb tetején fekszik. A területen 1996-ban régészeti föltárás folyt, mely a föltételezést megerősíteni látszik. A munkában részt vevő építész-mérnök-hallgatók publikálták a föltárt romok és az említett Insula Pilup közötti összefüggést. A dombtetőn több épület alapfalai is előkerültek, elrendezésük egy majdnem zárt udvart képez. Az udvar közepén kisméretű, keletelt, félkörös apszisú templom alapfalai ismerhetők föl. A keleti, északi és nyugati oldalon egy- vagy kétraktusos épületek nyoma rajzolódik ki, a DNy-i sarokban ciszternával. A domb területén üveghuta maradványai is vannak, a közelben (Klissza-dűlő) udvarház és templom romjai kerültek elő. Mindebből a föltáró régész és az építész-kollégák arra következtetnek, hogy a magányos dombon („Insula Pilis”) álló korai (XII. századi) templomot a XIII. század közepén a pálosok vették birtokba, majd a későbbiekben a közeli ciszterci monostor majorsága lett (XIV. sz.).

Sajnos a területen bizonyító erejű régészeti lelet nem került elő, a föltárás pedig anyagi eszközök hiányában bizonytalan. A különböző szakkutatási részletek egybeesése alapján azonban nagy valószínűséggel állítható, hogy a Nagykovácsi-pusztán melletti domb volt Insula Pilup a maga kezdetleges, szükségleti építészet körébe sorolható és rövid életű kolostorával.

Az összeírás első állomásának pilisi lokalizálása kedvező támpontot nyújt a látogatás további útjának rekonstrukciójához is. Kézenfekvő, hogy a látogatást a kérelmező Özséb kolostorában kezdték, bár ezt a kolostort a püspök nem írhatta össze (nem az ő egyházmegyéjéhez tartozott). Nem tudunk róla, hogy Pál püspök maga járt volna Rómában (Orvietóban), s megbízását személyesen vette volna át – éppen 1263-ban lett királynéi kancellár, így itthon is jelentős teendői voltak. Így hihető, hogy az erről szóló pápai brevét egy erre illetékes személy, például az esztergomi érsek, Váncsa István (1343-1253) második utódja, Türje nb. Fülöp (1262-1272) (a megbízás pontos időpontja nem ismert!) nyújtotta át Pálnak. E szempontok azt sugallják, hogy a vizitációnak Esztergom körül kellett kezdődnie.

Összefoglalás

Közel három évszázad középkori magyar pálos építészetét összefoglalva a végkövetkeztetésekkel óvatosan kell bánnunk. A fejlődés folyamatában határozott tendenciák fölismerhetők, de a rendelkezésre álló információ nem elégséges ahhoz, hogy ezeket tényként kezeljük. A Függelékben közölt 88 kolostor adataihoz néhány megjegyzés kívánkozik.

– Az értékelésnél eleve nehézséget jelent, hogy az egykor a magyar rendtartományhoz tartozott kolostorok közül 31 (35 %) a mai országhatárokon kívül esik. Ezek kutatása, alapos dokumentálása a legtrikább esetben történt meg. A vizsgálataink idején (1970-es évek vége) adminisztratív nehézségekbe is ütközött egy-egy határon kívüli műemlék fölmérése, kutatása. Így ezeknél legtöbbször a helyi publikációkra tudunk hagyatkozni.

– Az idővel önálló rendtartományná vált délvidéki terület (Horvátország, Dalmácia, Szlavónia) kolostorairól szinte semmilyen anyag nem áll rendelkezésünkre, holott ezek az épületek alapításuk, építésük idején szervesen kapcsolódhattak a szomszédos magyar területek pálos kultúrájához.

– A magyar rendtartomány kolostorainál is nagy a bizonytalanság. Az említett emléanyagból 41 esetben (46 %) csak az objektum helyét ismerjük (vagy még azt sem), építészeti-értékelhető részletük nincs. Néhány esetben (9 db, 10 %) az illető kolostor olyan rövid ideig volt a pálosok birtokában vagy kezelésében, hogy ezekben önálló rendi építőtevékenységet nem föltételezhetünk. Ugyanígy meg kellett vizsgálni, hogy a más rendektől átvett, már korábban működött intézmények (6 db, 7 %) milyen mértékben épültek át a pálos periódus alatt.

– A látszat ellenére nem szerencsésebb a helyzet annál a 15 emléknél (17 %) sem, ahol az egykori pálos templom (vagy annak egy része) áll, de az újkorban gyökeresen átépítették. Ha megmaradtak is a rend kezelésében, az újkori visszatelepüléskor megfogalmazott életformának ezek a középkori épületek nem feleltek meg, ezért a pillanatnyi igények szerint kellett őket átalakítani. A rend 1786-os föloszlatása után pedig – új feladatot kapván – végleg elvesztették egykori szerzetesi jellegüket.

– A romként megmaradt emlékek vizsgálatánál (25 db, 28 %) vagyunk a legjobb helyzetben. Ezeknél ugyanis az épületnek egy adott periódusbeli állapota töredékében konzerválódott, így a rom a kolostor középkori képét tükrözi.

A kolostorok telepítésében tipikusnak tekinthető, hogy egy adott korábbi egyházi intézményt (kápolna, templom, búcsújáróhely) a környék remetéi gondolnak, majd egy idő után az odatartozásukat jogilag is igyekeznek rögzíteni. A korai templom természetesen idővel nem felelt meg a kolostori funkciónak, ezeket átépítették vagy lebontották. Egykori állapotuk legtöbbször csak ásatásból ismert (Ürög, Köveskút, Budaszentlőrinc, stb.). Mivel a rend által épített kolostori templomokban gyakorlatilag a XV. századig pasztorációs tevékenység nem folyt, a templomok igen kisméretűek. Ebből adódóan a csatlakozó – hagyományos, középpudvaros – kolostor a templom falánál „nem fért el”, ezért gyakori, hogy a nyugati traktus messze kinyúlt a templomhomlokzat síkja elé (Mindszent, Szentpál, Tálod, Újháza, Köveskút, Vázsony stb.). A szabályos kvadrum keleti részén sokszor kiemelt helyiség volt (perjel-kápolna, káptalanterem). Által-

lában ez a keleti traktus volt emeletes, de torony alkalmazására egyértelmű bizonyítékunk nincs.

Díszítmények és faragványok, valamint szerkezetalakítás tekintetében a pálos építészet a magyar középkori fejlődés egészében nem játszott korszakformáló és meghatározó szerepet. Különösen igaz ez a korai, ún. „szükségleti építészet” periódusára, amikor díszítő-művészetről egyáltalán nem beszélhetünk. A XIV–XV. századi főúri és királyi alapításoknál találkozunk a korra jellemző tartószerkezetekkel és faragványokkal. A rend építkezései, műhelyei mindvégig

befogadó szerepűek voltak: átvették az adott kor meghatározó építkezéseinek elemeit. Ebben talán a Mátyás-kor jelent annyiban változást, hogy a befogadott későgótika szerkezet- és formakincsét – leegyszerűsített változatban – közvetítették a környezetükben lévő kisebb építkezésekre, ezzel mintegy konzerválva a magyar későgótika egyes elemeit. A középkori pálos építészet hazai jelentőségét mégsem volna helyes elvitatni, mert a középkor folyamán működött közel száz kolostor egyfajta hidat jelent a „magas” és a falusi kultúra, építészet között.

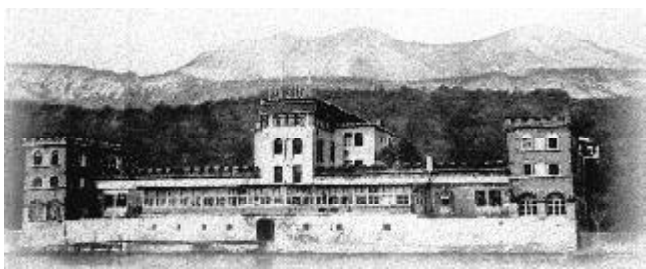
HÍREK, BESZÁMOLÓK

100 ÉVE 1902. augusztus 31-én hunyt el Steindl Imre és néhány héttel később, október 8-án tartotta első ülését a képviselőház a Steindl tervezte Parlamentben, minden idők legnagyobb szabású magyar építészeti vállalkozásában. A kettős évfordulóra az Országház felsőházi társalgójában október elején nyíló kiállítás emlékezik, amelyet az épületbe látogató érdeklődők megtekinthetnek, ezen kívül szakmai tárlatvezetésekre is sor kerül, később meghatározandó időpontokban.

AZ ÉPÍTÉSZET MESTEREI könyvsorozat második kötete karácsonyra jelenik meg: Ybl Miklós munkásságát a Gerle János és Maróty Kata szerkesztette dokumentumkönyv mutatja be a Holnap kiadó gondozásában.

SZÁZ ÉVE, 1902 októberében adták át rendeltetésének a déli Dalmácia első szállodáját a montenegrói tengerparton. Ez az időpont számít az idegenforgalom születésnapjának azon a vidéken. A zelenikai szálloda a magyar kultúrtörténet része, mert kezdeményezője, tervezője és részben bűrtorainak alkotója is Magyar Antal (Buda 1857 – Dubrovnik 1909) volt, a több jeles művészt adó Unger-család tagja. Az ő nevüket viseli a budapesti Magyar utca és a rajta álló híres Unger-ház, Ybl Miklós korai remeke. Magyar Antal építészeti tanulmányokat kezdett, végül jogot végzett és egészségügyi okok miatt kényszerült az Adriára települni. Maga építette családi háza, mely 1899-ben teraszként kiképzett lapos tetővel épült, hamarosan budapesti ismerősök és rokonok átmeneti szállásává vált, szükséges lett egy újabb villa, majd ennek bővítése. Az 1902-re kiépült szálloda különös építmény lett, két végén egy-egy bástyaszerű torony-

A zelenikai szálloda a tenger felől – Magyar Antal terve

nyal, középen egy szinttel magasabbra emelkedő, a tengerpartra merőleges szárnyal, melyeket a lapos, a tenger felé végig üvegezett, hosszan elnyúló sáv fog össze. Romantikus részletképzése leginkább az Osztrák-Magyar monarchia katonai építkezéseire emlékeztet, ami nem csoda, hiszen Magyar Antal huszárkapitányként sok ilyen épületet látott – ahogy erre Magyar Zoltán, az unoka (az emigráció magyar építészetéről írt dolgozatával PhD címet nemrég elnyert építész) részletes leírásában felhívja a figyelmet. Az építés egészen a harmincas évekig folytatódott és a belső dekoráció részét képezték az építető fiának, Magyar Adorjának a falképei is. Az államosítás után szak szervezeti üdülő lett a szállodából, majd mikor erre alkalmatlanná züllött, gyermeknyaraló, végül a polgárháború következtében a jugoszláv haditengerészet központja. Az évfordulós ünnepség talán kimozdítja a holtpontról a hőskorból megmaradt egyetlen montenegrói szálloda sorsát, és az felújítva újra eredeti funkciójában várhatja a vendégeket.

PONGOR LÁSZLÓ, a Pond Kft. statikus mérnöke, aki a Kós Károly Alapítványhoz tartozó építészeti széles körű tervezett nemegyszer szerkezeti rekordokat megdöntő konstrukciókat, munkásságáért megkapta a Csonka Pál díjat.

VÁNDORISKOLA Szeptember 8-án kilenc építész mutatta be felvételi pályatervét a mesterekből álló zsűri előtt. Közülük öten kezdik vándoriskolás pályafutásukat az Egyesülés cégeinél: Kovács Ábel, Scherer Petra, Szabó Gábor, Tóthfalusi Gábor és Ujj Mészáros Krisztina. Ugyanaznap mutatták be diplomamunkájukat a végzős vándorok: Kertész Attila és Kurucz Szabolcs. Az eseményről következő számunkban részletesen beszámolunk és bemutatjuk a két új vándordiplomás építész.

A KÓS KÁROLY ALAPÍTVÁNY köszönetet mond mindazoknak, akik személyi jövedelemadójuk 1 százalékával támogatták. A 2001-ben ebből a forrásból befolyt 166 669 forintot a Kós Károly egyesülés Vándoriskolája határainkon túlról érkezett hallgatóinak ösztöndíjára fordítottuk. Kérjük, hogy 2003-ban is támogassák ilyen módon Alapítványunk célkitűzéseit. Adószámunk: 19193580242.